

ԾՈՎԵՋԵՐԵԱՅ ՀԻՒՂԱԿԻ

Մանկութեան օրերըս կը յիշեմ դեռ. Անցեալի՜ պատկեր ու տեսարաններ վըրաս կը յածին՝ երազի մը պէս, իբրը վերջալոյս զըլարթուն և հեզ: Օրեր՝ որ բընաւ վիշտ մը չունեցան իբր ազատ, մաքուր իմ սիրտ մանկական Ուրախ կ'ողջունէր արշալոյսն ամէն, Այն ծովեզերեայ հիւղակի մէջէն:

Մըտով կը տեսնեմ այն վարդենիներ, Ուրտեգ գիւղի հին դուռն էին պատեր. Իւ վարն ալ ճերմակ փաթ կը փայլի, Ուր կը ժողվէի ժըժմակց վաղեմի. Դեռ կը լըսեմ մօրս ազնիւ խըրատներ, Եւրբ գիւ իր գոգին մէջ կը նըստեցնէր. Դեռ եւրս կը զգամ կենաց առաւօտ Այդ հիւղակի մէջ՝ ծովեզերքի մօտ:

Թէպէտ տարիներ անցան վըրայէս, Եւ սիրուն տեսքեր կը վայելմ արդ ես, Բայց իմ սէրըս միշտ պիտ' վայելես դուն, Ո՛վ իմ մանկութեան քաղցր, երջանիկ տուն. Եւ երբոր կենաց երկար օրն անցնի, Ան՝ որչափ հաճոյ ինձ ըլլայ պիտի, Գըրուխըս սիրող կուրծքի մը վըրայ ... Իմ այդ հիւղակին մէջ ծովեզերեայ:

Թրգմ. Հ. Ղ. ԲԵՆԿՅԱՆ

ՀԱՆԱԳԱՐՁՈՐԻՓԻԹԻՆ Մ'Ի ՊԱՐՄԱՍՏԱՆ

X. MARMIER

Գիտենք՝ որ Տրապիզոն Արեւելքի մէջ հին քաղաքներէն մին է: Քանիտփոնի ժաւանակ յոյն գաղթականութիւն մը հիմնեց զայս: Իւր եռանկլիւնաւոր ձեւէն Տրապիզոն անունս ընդունեցաւ: Նախ Պոնտոսի թրագաւորաց հարկատու էր, յետոյ Հռոմէական գաւառին գլխաւոր տեղին եղաւ: Այս քաղաքս Ազդիւնոսի կայսրութեան ատեն մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, որ և ամբարտակով մը շրջապատեց և ծովեզըր փորեց նաւածոց մը: Գոթացիք 290ին Սեւ ծովուն եզերքը աւերելէն վերջը հասան նաւատորմով Տրապիզոնի պարիսպները, խրամները լեցուցին խոիւնեղով և յարձակեցան ամբարտակներուն վրայ, և վայրի կենդանեաց նման ներսը խուժելով ահաւոր փնասներ հասցուցին:

Գրեթէ հազար տարիներ կը լռէ պատմութիւնը այս յունական և հռովմէական քաղաքիս վրայ: 1204ին երբ լատինները առին Կոստանդնուպոլիսը՝ Կոնստնուպ մը քաշուեցաւ այս տեղս և հաստատեց Տրապիզոնի կայսրութիւն մը: Քսան իշխաններ յաջորդաբար վարեցին այս իշխանութիւնը, որ կը տարածուէր Սինոպէն մինչեւ Եզերաց աշխարհը: Վերջին իշխանը եղաւ Դաւիթ Կոնստնուպ, որոյ դէմ 1462ին Մուհամմէդ Բ. բազմաթիւ բանակով ելաւ: Բռնուեցաւ Դաւիթ, բանտուեցաւ բերդի մը մէջ և յետոյ կասկածանօք ամբողջ ընտանեօքը խեղդամահ եղաւ: — Տրապիզոն՝ գրկուած կայսերական աթոռ ըլլալէ՝ պահեց իւր առասպելական դիրքը և արեւելեան Եւրոպա մը ըլլալու անունը: Քաղաքս, ըստ պատմագրաց, կայսրութեան վերջի օրերուն 250,000 ժողովուրդ կը հաշուէր, այժմ 24,000 ժողովուրդ ունի. որոնցմէ 3000 յոյներ են, 500 հայեր, 400 կաթողիկէ հայեր: Երբ Պ. Ֆոնթանիէ Գաղղիոյ հիւպատոսն էր՝ քաղաքիս մէջ յոյն արքեպիսկոպոս մը կար, հայ եպիսկոպոս մը և կաթողիկէ հայ ժողովրդագետ մը: Սա երբ եկեղեցի մը կը կառուցանէ՝ Capitan-pacha նկատողութեան աննելով, որ հակառակ օրինաց որմերը շատ բարձրացեր են կը տուգանէ, և 20,000 ֆրանք կը վճարեն:

Տրապիզոն՝ գեղեցիկ դրից վրայ հաստատուած է, բառեխառն երկիրն է՝ ունի, բարեբեր հող և մինչեւ Պոլիս տարածուող փախնց վրայ հրաշալի տեսարաններ: Գտնուելով Թեհրանի և Պոլսոյ մէջ վաճառականութեան կեդրոն մ'է՝ դեռ քաղաքս կը պահէ իւր կարեւորութիւնը: Ասկէց մեծաւ մասամբ կ'անցնեն Պարսկաստան ամէն տեսակ ապրանք, ինչպէս նաեւ ասիական կողմերէն ալ կ'արտածեն բերքեր դէպ ի Եւրոպա: Անգլիա իւր հիւպատոսին այս պատեհաւ աւելի կարեւորութիւն կու տայ, իսկ Ռուսիա ոչ միայն հիւպատոս, այլ և գաղտնի պաշտօնեաներ ունի, որովհետեւ մտադիր է Սեւ ծովու վրայ ունենալ նաւահանգիստս ալ:

վականէր, Տրապիզոնէ կարին երթալու համար, կ'ընտրէ նեղ և կարճ լեռնային առապար ճանապարհը, զոր և ոչ լեռնոտ Ձուլցեցերիոյ մէջ տեսեր էր: Ամէն դի գեղեցկութիւն սփռուած է. բլուրներու շարքը, որոնց մէջ օձապտոյտ կը շրջին առուակներ, ու վճիտ անոյշ ջուրերը կը թոփ թէ փայլուն արծաթափայլ փռուած պաստառն երբլլան՝ որոնց տեղ տեղ ծածանմամբ խորտընելով կը նետուին փոքրիկ ժայռներու վրայէն փոքրիկ ջրվէժներ ձեւացընելով: Խորհրդաւոր հովիտներու մէջ մըտնելով՝ դարաւոր ծառերու կանանչ ճիւղերուն՝ հովանինները կը պատկերուին, ուր հոս հոն քանի մը խեղճուկ տնակներ կենդանութիւն կու տան: Ամէն մի հայեացք տալու կրնանք գտնել գեղջկանկար մը (paysage), և ասով միայն բնակիչներէ անապատացած երկիրս նուազ գէշ սպասուրութիւն մը կը թողու անցորդի մը վրայ: Արեւելքի մէջ բնութիւնը ճոխութիւններ կը շոյայլէ պարարտ կոյս երկրին, ուր դժբաղդարար չկայ հողագործ որ վայելէ զայն: Վականէր երբ կը հասնի կարին՝ կը գտնէ զայն ալ անկեալ վիճակի մէջ, որ Տաճկաստանի կարեւոր ամրութիւն մ'է պարսկական սահմանագլխոյ վրայ: Հոռմայեցիք զայս կը կոչէին (*arx romanorum*) հռովմէական ամրոց: Հինգերորդ դարուն թէոդոսի զօրավարներէն Անատոլ՝ կը շինէ քաղաքս և կը կոչէ թէոդոսպոլիս: 502ին Պարսիկներ կը տիրեն, բայց դարձեալ յոյներ կը զօրանան և կ'առնուն: Արաբներ 647ին կ'առնուն և գրեթէ դար մը իրենց ձեռքը կը մնայ: Կոստանդին կոյարոնիմոս 755ին կը տիրապետէ, բայց նորէն արաբներ կը տիրանան մինչև Մոնկոլներու 1247ին առման ժամանակ: Քիչ վերջը թուականէս տաճիկներ կ'առնուն քաղաքս և մինչև հիմայ իրենք են տէրը: Միայն 1735ին պարսկական զօրքը և 1828ին ալ ռուսական զօրքը քիչ մը ժամանակ քաղաքիս տիրեցին:

Պարոն R. Curzon, որ 1843ին պարսկական և օսմանեան սահմանագլուխներուն համար արեւելք եկաւ և պատեցաւ, գրեց

Արեւելքի վանքեր անուամբ գիրք մը (Monastères du Levant): Կարնոյ համար կ'ըսէ թէ կը տարածուի 30,000 երկայնութեամբ և 10,000 լայնութեամբ ընդդարձակ տեղ մը. բարձր է ծովուն երեսէն 7-8000 ոտք: Շուրջը կը պատեն բարձր լեռներ, որոնց շատերը մշտնջենական ձիւներով ծածկուած են: Կ'ըսեն թէ 30-40000 բնակիչ ունի: Հին քաղաքը շրջապատուած է կրկին պարիսպներով, որ կը ձեւացնէ հնգանկիւն քառակուսի մը, որուն ամէն մի կողմը 20 աշտարակներ ունի, բաց ի հարաւային կողմէն, ուր պարիսպները աւելաւորակ են: Այս պարիսպներուն մէջ տեղը, լեռնակի մը վրայ է քաղաքը քառակուսի ձեւով, ուր կը գտնուին հետաքրքրական հին շինութիւնք: Պարիսպներուն շուրջն են խրամները, որ անխնամ թողուած են և տեղ տեղ լեցուած: Խրամներուն ճովն է արուարձանը, ուր է աւելի ժողովրդեան բնակութիւնը: Կուսակալին, Գատիին և այլ մեծամեծ պաշտօնեաներու պալատները պարսպաց մէջ կը գտնուին: Միւս շէնքերէն կը զանազանուին միայն իրենց դուրսի դրանց քանդակներով և տաճկական խորհրդաւոր վերտառութիւններովը: Բաղանիք 17 հատ են և 45 ալ մզկիթ: Ամենէն նշանաւոր շէնքերը հին գերեզմաններն են, որոնց վրայ 20-30 ոտք բարձրութեամբ բոլորակաձեւ որմեր կը բարձրանան և կոնաձեւ կը վերջանան գեղաքանդակ քարերով: Քիւրզոն կ'ենթադրէ որ այս շէնքերուն հնութիւնը մինչև ժ.Պ և ժ.Բ դարերը ըլլան: Մետասաներորդ դարուն էրզրոմ ունէր 200,000էն աւելի բնակիչ: Նշանաւոր էին իւր երկաթագործներուն աշխատութիւնները 1828էն առաջ: Իւր բարձր դրից պատճառաւ ձմեռը սաստիկ ցուրտ կ'ընէ: Զիւնը կը բռնէ փողոցները երեք կամ չորս ոտք բարձրութեամբ: Հոկտեմբերէ կը սկսին իրենց ձմեռուան պատրաստութիւնները և բնադոնեւոր. որովհետեւ երբեմն օրերով անգամ ամէն արտաքին հողորդակցութիւն կը դադարի: Տունները ասոր համեմատ ալ չիւնուած են, որմերը հաստ, դուռները փոքր,

պատուհանները ցած : Շատ տուններ վառարաններ չունին, այլ կրակարանի մը ջուրջը կը բռնեն տաքնալու համար :

ՀԱՍՏԱՆ ԳԱԼԵ

Այս քաղաքն ուր հանճարեղ ճինովացիք վաճառականութեան ճիւղ մը հաստատեւ էին և զղեակ մ'ալ շինեւ էին՝ անկման վիճակի մէջ կը գտնուի. իր քովէն կ'անցնի Մուրց, ունի երեք ջերմուկ և բաղանիք : Իւր պարսպաց երրորդ մասը կործանուած է, ինչպէս նաեւ տունները : 1829ի պատերազմին թէեւ բերդ մ'ալ ունէր, բայց թշնամոյն դէմ պաշտպանութիւն մը չեղաւ : Նշանաւոր է մօտը Տիրամօր մենաստանը, որ շինութիւն է Գրիգոր Մագիստրոսի, որ և հոս թաղուած է :

Թուրք-Գալէ (Վաղարշակեւոյ)

Սա ալ, որ ժամանակաւ նշանաւոր էր թէ՛ բնակչօք թէ՛ արուեստով, Ռուսական արշաւանքէն վերջը կը կորսնցնէ իւր շքեղութիւնը և կը գաղթեն յաղթական բանակին հետ բնակիչք, այնպէս որ վակների ուղեւորութեան ատեն չի գտնուիր դրամով հաց և բրինձ :

Իւլ քիլիսէ

Իւլ քիլիսէ՝ Շահապիվան լեւան վրայ, տեղի մկրտութեան Տրդատայ՝ ժող Բագաւանայ՝ Եփրատայ եզրեաց վրայ վանք մ'է, նշանաւոր՝ իջմիածնէ վերջը. իւր սկզբնաւորութիւնը մինչեւ Դ զար կ'իւլէ. հեռաւոր տեղերէ ուխտի կու գան : Միարանաւան կենսանք մը կայ եպիսկոպոսի մը առաջնորդութեան ներքեւ և տգիտութիւնը կը տիրապետէ ներսը : Հարիւրաւոր ձեռագիր ունին փոշոյ մէջ թաղուած : Անգղիացի մը Խորենացոյ գեղեցիկ օրինակ մը գտաւ լատին թարգմանութեամբ և հարցնելով թէ ինչ գրուած է, պատասխանեցին թէ գրեց մ'է, որ չեն հասկնար. « C'est un livre, que nous ne comprenons pas » :

Քիչ հեռու վանքէս կար (Zavrahan) Զարեհաւան քաղաքը, ուր երբեմն կար 13,000 հայ և հրեայ ընտանիք, հիմակ խեղճ գիւղակ մը դարձեր է : 1829ին կուրզուն կ'ըսէ որ 60,000 հայ ընտանիք Ռուսաստան գաղթեցին : Այս գիւղակէս, որ կը կոչուի այժմ Տիատին՝ մինչեւ Պայազիտ՝ չկայ գիւղ մը : Պայազիտ ունի միջնաբերդ մը (citadelle) : Արարատայ լեւրինքը քերելով կը հասնինք Պարսկաստան իոյ քաղաքը, որ նահանգիս մէջ ամենամեծն է, մշակութեամբ գեղեցկատեսիլ, բայց բնակութեամբ անմաքուր և խեղճ : — Որմիոյ լճին քովէն շրջելով կը գտնենք Դաւրէժ՝ Ատրպատականի մայրաքաղաքը, որ բազմամարդութեամբը առաջինն է Պարսկաստանի մէջ : Մի քանի աշխարհագրաց համեմատ կը կարծուի թէ հին Եկրատան քաղաքն ըլլայ այս, և ըստ այլոց և Պտղոմեայ՝ Գազան : Տաճիկ պատմագիրներ կ'ըսեն պարզաբար թէ զայս հիմնարկեց Հարուն — էլ — Բաշխի կողակիցը գեղեցիկն Զոպէիտ : Խնկերորդ և մետասաներորդ դարերուն մէջ երկրաշարժէ կործանեցաւ : Կ'ըսէ Համմեր թէ Մուրատ Դ 1655ին մտաւ Դավրէժ հրդեհեց և կոտորեց բնակիչները : Շարտէնի այցելութեան ատեն 1673ին՝ 15,000 տուն բնակիչ ունէր : 1727 և 1780ի երկրաշարժերը մեծ կորուստներ առթեցին : 1807ին, Ժօպէր կ'ըսէ, հագիւ 50,000 բնակիչ կար : Վակների ատեն կը համարուէր 140,000 բնակիչ :

Դաւրիժու փողոցներու մէջ կը հանդիպինք Եզիտ կոչուած աղքատ և վախկոտ ժողովրդեան, որ Պարսկաստանի և Հայաստանի մէջ ցրուած են : Շատ արեւելագէտներ ի զուր ջանացին այս ժողովրդեան պատմութիւնը և հաւատքը որոնել : Պ. Համմեր (M. de Hammer) և Էնսվորթ (M. Ainsworth) կը կարծեն թէ Եզիտը հին կրակապաշտներու ֆնացորդ մ'են : Պ. Ֆորպ (M. Forbes) կը համարի թէ իսլամական կրօնից աղանդի մը հետեւողներ են : Պ. Ռաուլինսոն (Rawlinson) և

կրէնդ (Grant) հաւանական է կ'ըսեն՝ թէ հրէական ծագում մ'ունին. իսկ իրենց առունը Եզրիտ յառաջ եկած ըլլայ ըստ ումանց Jesu և ըստ այլոց Jesid, Ոմմայեանց (Omniade) հարստութեան (dynastie) Խալիֆայէն: Փասպար (Sevadjian) Սրւահան հայ քահանայ մը, որ Եզրիտներու գլխաւորի մը տուն բնակեր է, հետեւեալ ծանօթութիւնները կը հաղորդէ: Նախ առ չընդունիր Niebuhr, Hammer, Rich, և ուրիշ արեւելագետներու կարծիքները: Եզրիտը ոչ կեպրեբէ (Guèbres), ոչ Աբարներ է և ոչ Խարայեւացիներէ, այլ Հայոցմէ ունին իրենց ծագումը: Սմբատ Թեոմով հայ մը վանայ զաւատին մէջ իններորդ դարուն կը միանայ պարսիկ աստղարաշխի մը հետ. կը քարոզէ իւր վարդապետութիւնը Թոնտրակ գիւղին մէջ, որ հիմակ Պայազիտու փաշայութեան կը վերաբերի, կ'ունենայ հետեւողներ, որոնք կոչուեցան Թոնտրակացիք:

Կը հրամայէր, որ իւր վարդապետութիւնը զաղտնի պիտի պահուի, ուստի ենթադրուեցաւ թէ կ'ուրանայ հոգւոյ անմահութիւնը, Աստուծոյ նախախնամութիւնը և սուրբ խորհուրդները: Յովհ. կաթողիկոս զիրենք նշովեց և յետոյ հալածուեցան երկաթով և կրակով: Թոնտրակ հրդեհուեցաւ և որոնք որ չէին մերժեր իրենց կրօնը՝ կը սպանուէին Հայոցմէ: Այս վարդապետութիւնը տարածուեցաւ Պարսից, Քրտաց և Մահմետականաց մէջ, որոնցմէ ձեւացան Եզրիտները: Իրենց կրօնից նկատմամբ, այսչափ գիտենք՝ որ գերագոյն էակը կը ճանչնան և կը կոչեն Ալլահ, որուն կ'երկրպագեն, և Փրկչին խորհրդաւոր պատկեր մ'ունին: Կ'ըսեն թէ լոյսը իջաւ Մարիամու կուսական ծոցը, Թողուց որ զինքը խաչեն՝ հաստատելու համար իւր սորվեցուցածներուն ճշմարտութիւնը. չթաղուեցաւ, այլ վերացաւ ինչպէս մարդու ճառագայթ մը Աստուծոյ ծոցը: Հինգշաբթի օրն է իրենց հանգստեան օրը: Առտու կանուխ երկիր խոնարհելով ձեռքերնին երեսուն վրայ զնելով և զէպ ի արեւելք դառնալով կ'աղօթեն: Աւագ ուրբաթ օրը տօն կը կա-

տարեն, հասարակաց սեղանի կը նստին հին հաւատացեալոց պէս, անխմոր հաց մը և բաժակ մը զինի կը բաշխեն ամենուն: Անծանօթ է թէ ինչ աղօթք և ինչ արարողութիւնը ունին: Դարձեալ տարւոյն մէջ երեք օր ծով կը բռնեն առտուրնէ մինչեւ երեկոյ անսուղ մնալով: Կ'ըսեն թէ զատանայ կը պաշտեն Եզրիտը: Այսչափ յայտ է որ երեւակայական թոչնոյ պատկերի մը յարգանք կ'ընեն, որ նշանակ է սեւ հրեշտակին (Melek tanss), որ հպարտութեամբ խոտորեցաւ, ուստի մերժուեցաւ լուսաւոր յարկէն և ապաշխարելով պիտի քաւէ իւր յանցանքը և պիտի արժանանայ առաջին փառաւոր վիճակին: Պ. Արովեան ուսուցիչ Երեւանու վարժարանին մէջ, որ Եզրիտներու հետ շատ վերաբերութիւն ունեցեր է, կ'ըսէ թէ վախկոտ քնաւորութեան տէր են, և անվնաս. կ'ապրին բաժնուած իրենց վրաններու տակ՝ հաւատարիմ մնալով իրենց սորված վարդապետութեան մէջ, և երբեմն երբեմն սաստիկ ձմրան ժամանակ ցուրտէն ստիպուած խոնարհութեամբ կու գան ապաստանարան մը խնդրելու: Ամէն հասարակութիւն ունի իւր շէխը, որ կը կառավարէ խղճերնին և ընտանիքնին, դատաւորն է ժամանակաւոր շահուցն անգամ: Մահուան ժամանակ շէխէն կը խնդրեն անցազիր մը, որպէս զի արքայութեան պահպանին ցուցնեն: Մեռեալին հետ կը դնեն հաց, զաւազան, օճառ և դրամ: Իրենց կրօնապետը Մուսուլի հիւսիսակողմը Պառաուլի (Baadli) կը նստի և կըստի Շեխ-խան (Cheik-khan). — Լալէք (Lalech) տաճարը մօտ է, որ Եզրիտներու մարգարէէն (մեզ անծանօթ) օրհնուած է: Հոս բազմաթիւ ուխտաւորներ կու գան ամէն տարի երկրպագելու խորհրդաւոր կոոց պատկերին:

*
**

